

مسجد جامع شاهرود

حمید ابوالفضل

● شرح بنا

مسجد جامع فوق‌الذکر از بناهای تک‌ایوانی است و به علت تصرفات زیادی که دورانهای مختلف در آن صورت گرفته، تا حدودی از صورت اولیه خود فاصله پیدا کرده است، با اینکه در حال حاضر از منار مسجد اثری بر جای نمانده است اما ظواهر امر و اقوال عامه بر وجود منارهای در آن صحنه می‌گذارد. آنچه در مجموع از این مسجد باقی مانده است عبارتست از: ایوان بزرگی واقع در وسط بنا، با دهانه‌ای قریب به پنج متر و سه گنبد بر روی آن، که در انتهای آن محراب ساددای به چشم می‌خورد. شبستان اصلی بنا از ادامه ایوان بزرگ شکل یافته است. افزون بر این، دو شبستان دیگر نیز در غرب و شرق مسجد وجود دارد. شبستان غربی از جنوب به ورودی اصلی فعلی، از شمال به حیاط مرکزی، از غرب به کوچه مسجد جامع، و از شرق به شبستان اصلی ختم می‌شود. شایان ذکر است، ورودی اصلی این بخش در گذشته از سمت شبستان شرقی بوده است. این شبستان در قسمت مرکزی دارای دو ستون است که شش دهانه گنبد آن را پوشانده است.

شبستان شرقی نیز در مرکز قرار گرفته اما فاقد ستون است. این شبستان از شمال به حیاط مرکزی از جنوب به کوچه، از غرب به شبستان اصلی و از شرق به اصلی‌ترین بخش از بناست، با سه دالان به فضای کوچکی متصل می‌شود که بر طبق نوشته سیاحان "مسجد کوچک" نام داشته است.

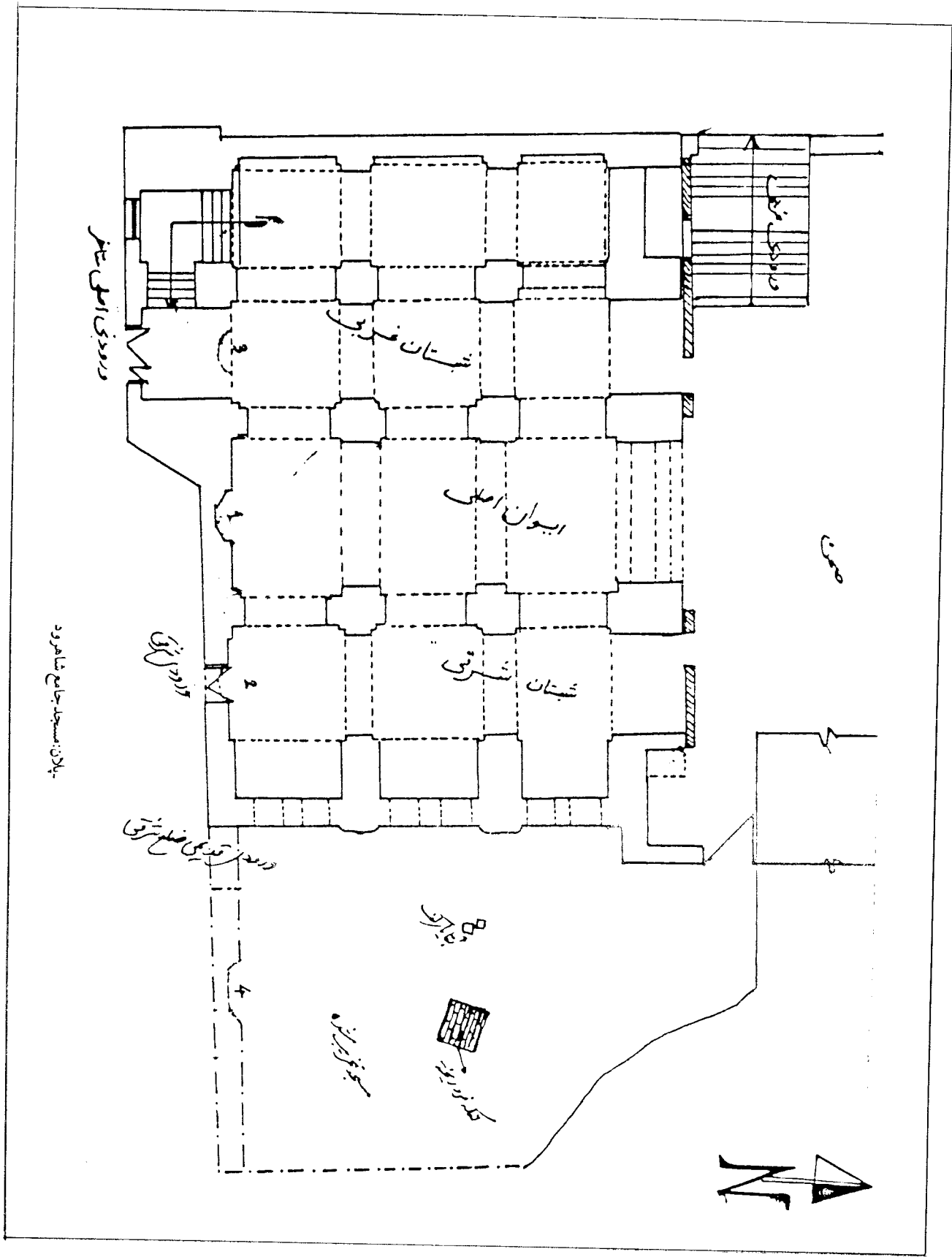
صنیع‌الدوله گزارش بخشهای فوق را در سفرنامه خود چنین نگاشته است: «... کف قسمت شرقی این مسجد بقدر یکذرع بلندتر است و زیر آن آب انباری باشد و راه پله از خارج و میان شارع

مسجد جامع شاهرود یکی از قدیمترین ابنیه تاریخی بر جای مانده این شهر است که در طول تاریخ نزد مردم پایگاه رفیعی داشته است. تا پیش از سال ۱۳۷۵ اطلاع صحیحی در خصوص تاریخ ساخت بنا موجود نبود اما کشفیات اخیر دریچه جدیدی را جهت شناخت دقیقتر این مکان تاریخی بدست داد.

مسجد جامع شاهرود که در کوی کردان از محلهای کوچک و قدیمی شهر قرار گرفته، در کوچه‌ای به همین نام واقع است و از سوی جنوب به محله قلعه سنگ، از شرق به قلعه ولی‌آباد، از غرب به دامنه کوه قلعه، از جنوب غربی به محله بیدآباد و از شمال به باغ چهل دختران که از فضاهای زیبا و قدیمی است، محدود می‌گردد.

سیاحانی که در طول تاریخ از این مسیر گذر کرده‌اند غالباً نامی از مسجد جامع در آثار خود برده‌اند. صنیع‌الدوله در شمار مسافرانی است که بیشترین توصیف را از بنا و فضاهای داخلی آن داشته است. وی در این باره می‌نویسد:

«مسجد جامع شاهرود در خارج شهر است و در میان باغات و بساتین که در سطح جبل شمالی است واقع شده (و) آن بنائی معتبر است و هر چند از خشت خام برآورداند در اهمیت، کمتر از ابنیه آجری نیست. شکلاً مربع مستطیل می‌باشد. هشت اسطوانه ضخیمه در وسط است که چهار از آن محاذی و چهار دیگر روی آنها طاقهای محکم زده‌اند. اما چندان حدّبه ندارد. قسمت مقابل محراب را پوششی از تیر و تخته است و این اختلاف سقف و طاق کاری جدید است. سابقاً هم طاق، خشتی بوده و در یکهزار و دویست و چهل و دو اهالی شاهرود این مسجد را مرمت کرده‌اند. این یک قسمت بطور مخالف پوشانیده شده است...»

است و روی این قسمت شرقی هم با تیر و تخته پوشیده شده در وسط یک قطار ستونهای تیربست و روی تیرها چند حمال بزرگ بر هم جفت کرده‌اند ساخته‌اند و سر تیرهای سقف را روی آنها قرار داده‌اند و تقریباً بطور تسنیم پوشانیده و می‌توان آنجا را مسجد علیحده محسوب داشت چه محراب مخصوص و مذخل ممتاز و وضع جداگانه دارد قبله هر دو محراب این جامع راست و درست است و در سمت شمالی مسجد بزرگ ارسپها کار گذارده‌اند و از پشت ارسپها صحن محقر خرابی می‌باشد طول مسجد بزرگ سی و پنج قدم طول مسجد شرقی بیست و پنج قدم و عرض آن پانزده قدم است.^(۲)

چنانچه از اشارات فوق بر می‌آید مسجد کوچک دیگری نیز در مجاورت مسجد اصلی قرار داشته است گو اینکه در حال حاضر هیچ نشانی از برپایی آن نمی‌توان یافت. لیکن در جریان پی‌گردی سال ۱۳۷۵ به سرپرستی نگارنده پی‌های شالوده فروریخته‌ای، از نوع خشت با ملات گل در محدوده شرقی مسجد نمایان شد، که با توجه به متون تاریخی و نیز چگونگی قرارگیری لنگه بدست آمده که در راستای لنگه‌های ایوان شرقی است، می‌توان آن را به مسجد فوق‌الاشاره منسوب ساخت، گفتار معمرین محلی مبنی بر وجود چنین بنایی در تاریخ مسجد نیز اثباتی بر این مدعاست.

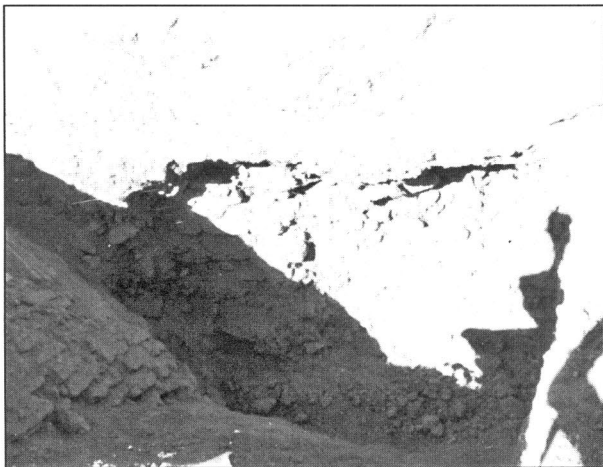
روند بازیابی کتیبه مسجد جامع

در سال ۱۳۷۵ مجموعه عملیاتی جهت خاکبرداری از نقاط مختلف مسجد به عمل آمد بخشی از این عملیات به خاکبرداری از پشت

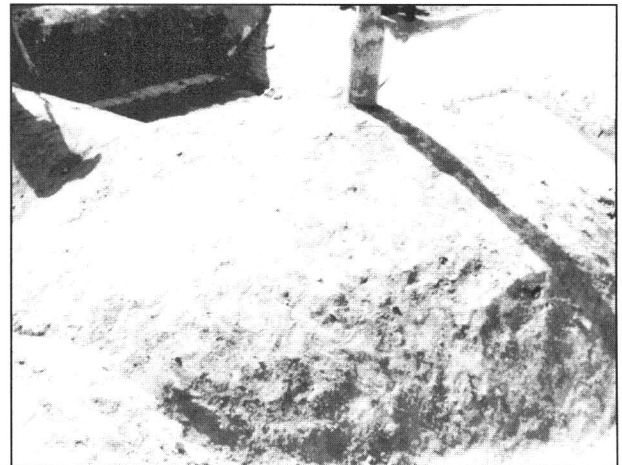
بام گنبدهای شرقی معطوف شد که بواسطه شکافهای خطرناک ناشی از نفوذ آب و رطوبت، افزایش سریع فرسایش و تخریب خشته‌ها را در این حدود موجب شده بود. بخش دیگر اقدامات ضلع جنوبی شبستان را در برگرفت که در جریان خاکبرداری و سپس کنکاش در لابلای تودهای از نخاله‌های عملیات ساختمانی سابق، به قطعات با ارزش گچ گچبری از داخل گنبد از ابعاد ۵cm×۵cm گرفته تا قطعات بعضاً ۲۰cm×۱۰cm برخورد شد که حاصل این کشف، برگی تازه از هویت مسجد جامع شاهرود را ببار آورد. (تصویرهای شماره ۱ و ۲) دویست و ده قطعه قابل شمارش بدست آمده از خاکبرداری سه گنبد اصلی، سه گنبد راهرو ورودی به فضای باز مجاور مسجد که به کارگاه مرمت انتقال یافت و پس از اقدامات و بررسی‌های لازم سرانجام در بهار سال ۱۳۷۷ با اتصال صد قطعه آن، فرم اصلی کتیبه‌ای گچبری پدیدار گشت. کتیبه بدست آمده مزین به آیه ۱۸ و بخشهایی از آیه ۱۹ سوره توبه با خط خوش ریحان بود که اطراف آن را نقوش زیبایی هندسی و گل و بوته فرا گرفته بود. متن حاصله بصورت ذیل مدون گردیده است.

«بسم الله الرحمن الرحيم انما يعمر مساجد الله من امن بالله و اليوم الآخر و اقام الصلوة و آتی الزکوة و لم یخشی الا الله فعسی اولئک ان یکونو من المهتدین اجعلتم سقایه الحاج و عماره المسجد الحرام کمن آمن بالله و اليوم آخر و جاهد و فی سبیل الله» (تصویر ۳ و ۴)

بدیهی است که تکمیل آیات محتاج تداوم بررسی است، اما آنچه که بطور قطع می‌توان اظهار داشت اینست که اثر بدست آمده کتیبه‌ای است به عرض ۴۰cm با حاشیه ساده ۲ سانتیمتری در

تصویر ۲- مکان به دست آمدن گچبرها

تصویر ۱- مکان بدست آمدن گچ بری‌ها

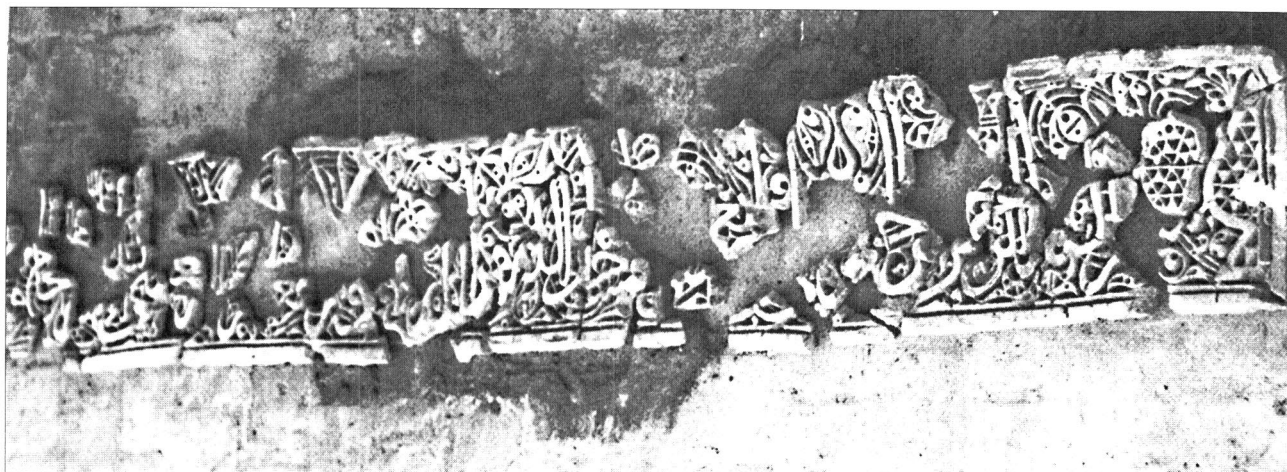
تصویر ۳.

تائید می‌کند، خط آن بنا به گفته اساتید فن از نوع ریحان است (تصویر ۶) و نوع تزئینات گل و بوته‌ای آن تشابه عمیق کتیبه مکشوفه را با گچبری محراب مسجد بایزید و ایوان اولجایتو، در مجموعه بسطام نشان می‌دهد. کتیبه محراب مسجد جامع (تصویرهای شماره ۷ و ۸ و ۹ و ۱۰) گو اینکه گل و بوته‌های کتیبه بدست آمده بصورت قوی‌تر و پرکارتری اجرا شده است. کتیبه بدست آمده از نظر جنس ترکیبی از گچ و خاکستر است که نمونه‌های مشابه آن را می‌توان در گچبری دوره ایلخانی بسطام مشاهده کرد.

نتیجه‌گیری آنالیز فضاها

در گذشته در محل ورودی زنانه شبستان شرقی مسجد جامع،

بالا و پائین که همراه یک خط ممتد، قریب یک سانتیمتر از متن جدا شده است و در مجموع حاشیه‌ای به پهنای ۴cm دور تا دور کتیبه را در برگرفته است. به قرار معلوم کتیبه طرح دیگری نیز داشته است دو حاشیه ۲ سانتیمتری در دو سو و یک حاشیه با نقش هندسی در وسط که خطوط هندسی آن همدیگر را قطع نموده و در محل تلاقی یک گل چهار پر را شکل می‌دهد از این جمله است. آنچه تاکنون از حاشیه دوم بدست آمده دو قطعه، ۸cm×۸cm (تصویر شماره ۵) و ۵cm×۸cm است که همراه با اصل کتیبه تشکیل زوایه‌ای را می‌دهد که نشان‌دهنده قرارگیری اصل کتیبه در قسمت پنج محراب است که حاشیه آن بر روی دیوار جانبی محراب قرار می‌گرفته است. فرم و نوع خط و گچبری این کتیبه تعلق آن را به دوره ایلخانی

تصویر ۴

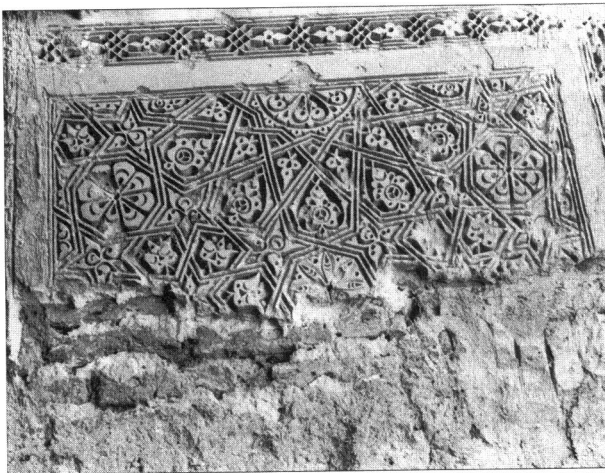
تصویر (۵) الف- حاشیه دوم گچ بری که با حاشیه گچ بری مسجد جامع فرومد

تاریخی روشن گردد.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي وقف على سراير المكنونات واطلع على ضمائر
المخلوقات والشكر للقا والذي يبرز دلایل وجوب وجوده و قدرته فی
عالم الانفس و الافاق.

والصلوة والسلام على سيدنا النبياء الذي خلق بنوره الارض و السماء
المبعوث لارشاد البرايا و الورا الى اكمل الشرايع عند ذوالنهي و
المصداق لسبحان الذي اسرى اعنى محمد اشرف المرسلين القائل
كنت نبيا و الادم بين الماء و الطين و على و لية و وصية صاحب اللواء و
هو الذي قال الحق المصطفى على منى بمنزلة هرون من موسى و على
اله الطيبين و اولاد المعصومين الذين تلالا بهم انوار الحق المبين الی يوم

تصویر (۵) ب گچ بری مسجد جامع فرومد

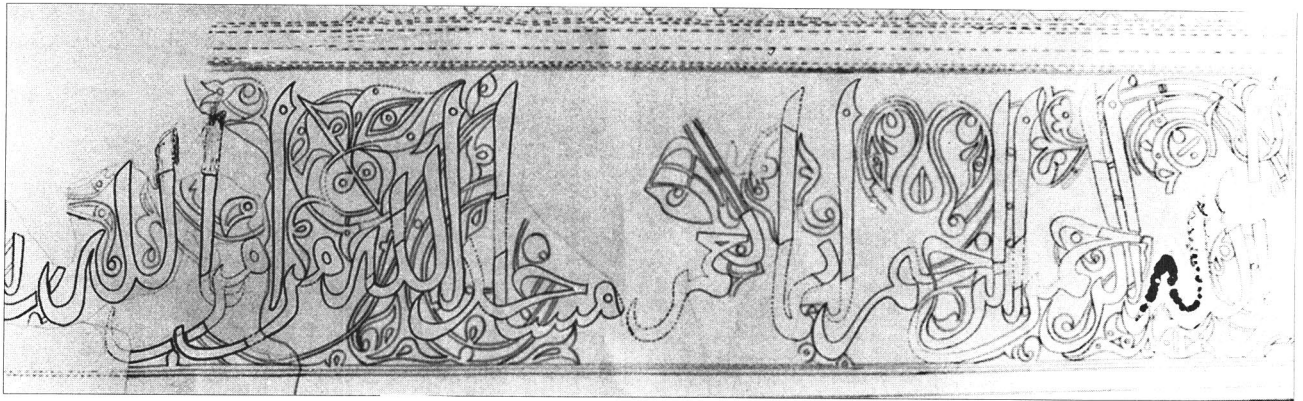
محرابی قرار داشته که تخریب و به وضعیت حاضر مبدل شده
است، با احتساب این محراب مفقود می توان گفت که مسجد دارای
چهار محراب بوده است:

۱- محراب شبستان اصلی ۲- محراب شبستان شرقی ۳-
محرابی که تا سال ۱۳۵۱ بر پا بوده و (تصویر ۱۱) اکنون جای
خود را به طاق نمایی بخشیده ۴- محراب چهارم (محراب مورد
بحث) واقع در بدنه جنوبی ضلع شرقی مسجد بوده که دیواره آن
از میان رفته است. این همان محراب است که صنیع الدوله در
بازدید خود به سال ۱۳۰۳ هـ ق از آن بعنوان محراب مسجد
کوچک یاد کرده در وصف آن گفته (محرابی ممتاز مخصوص
دارد) که همین گچبری ها و وجه تمایز آن با محراب دیگر مسجد
بوده است چه بر روی محراب ایوان اصلی آن هیچگونه آثار و
شواهدی از تغییر و تحول در شکل و فرم مشهود نیست و یک
محراب ساده بدون نقش است. مکان محراب چهارم در پلان
شماره یک مشخص گردیده است.

با استناد به مشاهدات صنیع الدوله به نظر می رسد این مسجد
در زمان ساخت اولیه دو محراب داشته و مابقی پس از سفر
ناصر الدین شاه در سال ۱۳۰۳ هـ ق بنا گردیده است (منظور
محراب شماره دو و سه است) با توجه به اینکه مسلمانان به
پیروی از سنتهای پسندیده اسلامی همواره حرمت مسجد را پاس
می دارند و حتی از انتقال مصالحی که بر اثر گذشت زمان فرو
ریخته خودداری می ورزند سبک و اسلوب اجرا شده در این کتیبه
ثابت می کند که سند مذکور به مسجد جامع عصر ایلخانی تعلق
دارد و جایگاه آن دیواره جنوبی محراب ضلع شرقی ساختمان
است.

تخریب محراب که نظر به آثار سوختگی (تصویر ۵) در
قسمتی از کتیبه و صالی شده احتمالاً بر اثر آتش سوزی و از بین
رفتن پوشش چوبی سقف صورت گرفته بود پیشینه این
مسجد را در هاله ای از تردید فرو برده بود، برخی از محققین
تاکنون قدمت مسجد را به عصر تیموری نسبت می دادند (۷) حال
آنکه از راه مقایسه و تطبیق کتیبه حاضر با آثار مشابه ایلخانی
خاصه کتیبه های ایلخانی مجموعه تاریخی بسطام تعلق آن به
دوره ایلخانی مسجل می گردد.

در خاتمه متذکر می شود از این کتیبه قطعات عمده دیگری نیز
شناسایی شده که می توان بر آن اندازه ای معادل بخش حاضر
متصور شد، امید است با تداوم عملیات خاکبرداری گنبد، سایر
قسمتهای آن شناسایی و بخش مهمی از شناسنامه این بنای

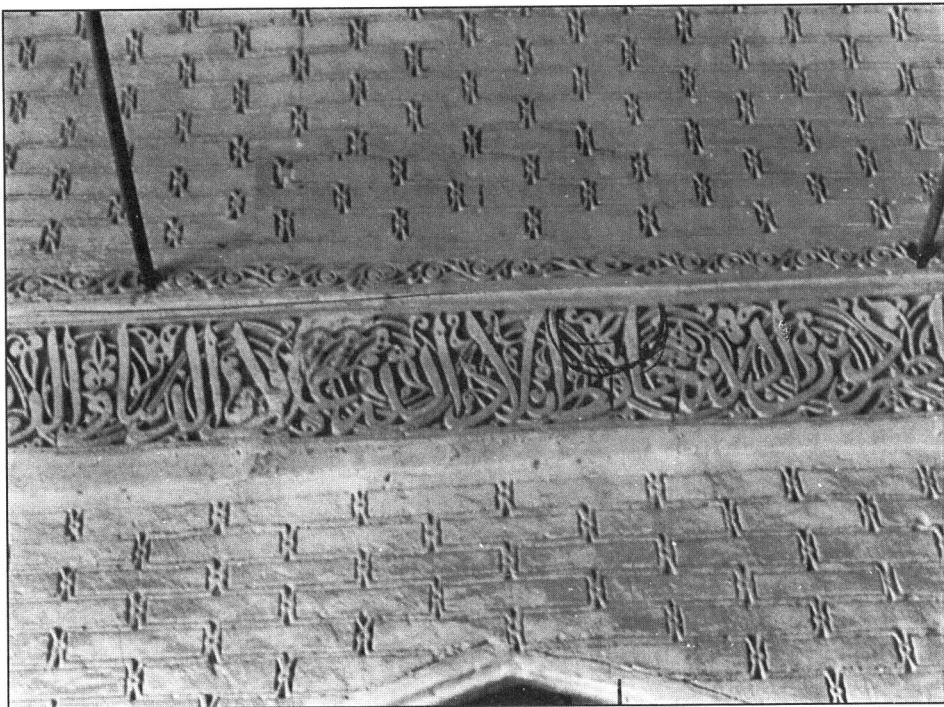
تصویر ۶

شاهرود صانها الله عن جميع افات في يوم الدين که رنگ قلوب انسان بصيقل مواعظ هدايت بنیان حافظ شریعت مصطفوی و مروج منهاج مرتضوی اعنی وحید الدوران و مجتهد الزمان الطهر الطاهر و الدر الفاخر زین المساجد و المنابر اعنی مولانا حاجی ملا محمد باقر ادام الله ظل ظلیه علی نارك والا نام بحق محمد سید الانام و اولاده الاکرام مصفی گردیده توفیق رفیق ایشان گردید در حال صحت جسم و ثبات عقل و سداد رأی هر یک به قدر وسع چیزی را که مذبور در تحت حاشم خواهد بود به جهت مسجد جامع شاهرود وقف نمودند به این نهج که منافع جمیع اعیان موقوفه را سه سهم نموده یک سهم را در اخراجات مسجد و آب انبار در تحت مسجد مزبور اگر چنانچه محتاج باخراجات بشود و اگر چنانچه اخراجات خود مسجد و آب انبار را ضرور نشود در حجات متعلقه به مسجد و آب انبار خارج مسجد اخراجات نمایند و اگر چنانچه هیچ یک محتاج به اخراجات نباشد باید که این سهم را متولی قبض نماید (احتیاج و از ایشان سهم مذکور تنخواه چهار من روغن به جهت سوخت مسجد موضوع نمایند و

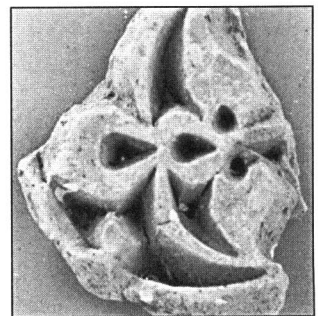
الدين (لا بعد) بر ضمائر خورشید نظایر ادب ارباب دانش و اهالی پیش ظاهر و مبرهنست (که حاوی) ذی حیاتی که قدم در انجمن یخروج الحی من المیت گذاشت لا بد و لا علاج شراب ناگوار کل نفس ذائقة الموت بیایدش نوشید و هر موجودی از موجودات که مخلع به خلعت وجود گردید خیاط قضا رخت کل من علیها فان بساحت قامتش برید و از آنجا که مضمون کلام بلاغت مشحون حضرت علام که ان الابرار لفی نعیم همواره در درون ارباب الباب (مکنی است) و همیشه از مفاد آیه آن الفجار لفی حجیم قلوب عاقلان ذی فنون دجله خون است و ندای کل شی هالک الا وجهه و سمع هر ذی خردی مسموع گردیده پس به مضمون کلام در نظام احمل الزاد فان السفر بعید بعید حمل زور راحله بجهت طی این منازل پردازیم و اهمه لازم و مفخم خواهد بود هر..... ظاهر الباب ظاهر و مبرهنست.... زادی که باعث..... منازل پر از خوف خطر گردد متصور نیست مگر به ارتکاب (قربان) من الذنورات و الصدقات و من الصوم و الصلوة و من الاقاف و الخیرات لهذا جمعی از مومنین صلاحیت کیش و مجتهدین عاقبت اندیش قصبه

تصویر ۷

تصویر ۸

تصویر ۹

(واگذار نمودند و بعد او با رشد و اعلم اولاد او بطناً بعد بطن و نسل بعد نسل و صیغه وقف مشتمل علی الایجاب و القبول کما قرر فی شریعة الرسول (سمت) جریان پذیرفت فمن بدله بعد ما سمعه فانما ائمة علی الذین یبدلونه و کان ذلك تحریفی تاریخ دوم شهر ذالقعدة الحرام من شهر سنة ۱۲۴۶

پی نوشت

- ۱- صنیع الدوله، محمد حسن خان: مطلع الشمس، تیمور برهان لیمو دهی، جلد سوم، چاپ اول، چاپخانه آبان، انتشارات فرهنگسرا، صفحات ۱۰۴۱-۱۰۴۲.
- ۲- همان کتاب، ص ۱۰۴۲.
- ۳- صحت گفته‌های صنیع الدوله در تعمیرات اخیر قسمتی از شبستان شرقی پدیدار گشت و نشان داد که سطح این قسمت از شبستان یکذرع پائین تر از سطوح دیگر بوده است.
- ۴- همان کتاب، ص ۱۰۴۲.
- ۵- با نمونه مشابه آن در مسجد جامع فرومد، دیواره یکی از تویزه‌های ضلع غربی مسجد. عکس شماره (۵) ب
- ۶- منظور سقف جدیدی که بعد از سال ۱۲۴۲ اهالی بر روی آن زده‌اند.
- ۷- ر. ک، شریعت زاده، علی اصغر: فرهنگ مردم شاهرود، جلد یک و دو

دو سهم دیگر را بخادمی دهند که متوجه خدمات مسجد و متعلقات از آب انبار و حجرات بشود اسامی واقفین مع اعیان موقوفه عالی شأن معلی مکان صادق خان آقا خلف رحمت غفران پناه محمد آقا من قاجار همشیره اعیانی او وهی المسماء پیری جان خانم مقدار نیم دانگ اب شرب و مجرای قنات جاریه رود مزار من روزقه پنجشنبه عزت اطو المحمد قوج علی مع سایرین مقدار شرب و مجرای یک دانگ آب از قنات جاریه رود مزار من روزقه سه شنبه صلاحیت و تقوی (شعار) به کربلایی ابراهیم قاسم () من جمله یک در دکان بقالی که واقع است در سوق شاهرود مخدود به حدود اربعه ظهر.

عالیحضرت خیر الحاج و المعتمرین حاج رحیم خلف مرحوم کربلایی علی محمد جلالی شاهرودی نیم بزن آب از چشمه جاریه جلالی که اخراجات و دیوانی آن موضوعست. عالیحضرت کهنف الحاج حسین کفاش باغزندانی الاصل و شاهرودی المسکن مقدار شرب و مجرای یک دانگ آب از قنات جاریه رود مزار من روزقه جمعه همشیره حاج حسین و هی المسماء به کربلای سکینه بانو مقدار شرب و مجرای نیم دانگ آب از قنات جاریه رود مزار من روزقه چهارشنبه و تولیت اعیان موقوفه را بسرکار عالیجناب معلی الالقاب قدس الانتساب زبده المدققین و اسوة المحققین اعنی و مجتهد زمان و وحید الدوران اعنی خیر الحاج و المعتمرین جناب حاج ملا محمد باقر ادام الله ایام (